

Hrvatsko mediteransko selo kroz stoljeća

Josip Defilippis

*nekadašnji zaposlenik Instituta za jadranske kulture i melioraciju krša,
Split, Hrvatska*

SAŽETAK U prvom se dijelu zadržavamo na starim izvorima koji govore o ondašnjem životu seljaštva i korištenju ruralnog prostora. Treba se vratiti u 13. i 14. stoljeće kada statuti priobalnih komuna govore o temeljnim društvenim odnosima u ruralnom prostoru. Javlja se i razvija kolonat kao specifični oblik društvenih i proizvodnih odnosa u ruralnom prostoru. Mnogo kasnije javljaju se razni putopisci među kojima bi posebno trebalo izdvojiti Alberta Fortisa i, bliže nama, Rudolfa Bičanića koji nam pričaju o životu, običajima i odnosima u selu njihovog vremena.

U drugom dijelu govorimo o istraživanjima u modernim vremenima. Šezdesetih godina prošlog stoljeća na poticaj FAO organizacije UN-a, po uzoru na jedan projekt istraživanja u Alpama, počinju i kod nas opsežna istraživanja mediteranskog sela. Iz tih opsežnih istraživanja iznosimo samo neke natuknice o odnosima i procesima razvoja mediteranskog sela Hrvatske poslije Drugog svjetskog rata.

I na kraju govorimo o nekim temeljnim obilježjima mediteranskog sela kao naselja, njegovog smještaja u prostoru i razvoju.

Ključne riječi: hrvatsko mediteransko selo, povijesni pregled, moderna vremena, smještaj u prostoru, razvoj.

1. Mediteransko selo u povijesti

Propašću Zapadnog Rimskog Carstva (476. godine) prekinute su institucionalne veze naših gradova s Rimom. Pravni sustav reguliran do tada poznatim rimskim pravom, koji je vrijedio na čitavom području bivšeg Carstva, ostaje bez svog oslonca u metropoli. Nastaje jedna pravna praznina koja se postupno popunjava «ustavima» pojedinih komuna. I kod nas se, po uzoru na Venecijanski, tokom 13. i 14. stoljeća javljaju statuti priobalnih komuna u kojima se pravno regulira unutarnja organizacija i društveni odnosi među svim građanskim staležima.

Zemljoradnja je temeljna gospodarska grana i odnosi u toj grani čine temelje društvenih odnosa. Javlja se kolonat kao poseban odnos u kome država ili privatni zemljoposjednici, „gospodari“, daju zemlju seljacima, „kolonima“, na obradu a ovi su im zauzvrat dužni davati dio ljetine. Ovaj poseban agrarni odnos javlja se još u 1. i 2. stoljeću poslije Krista, ali tek u trećem stoljeću hvata dublje korijene i širi se po svim rimskim pokrajinama pa i u našem mediteranskom području.

Za razliku od roba, kolon je pravni subjekt. Za vrijeme cara Justinijana (527. - 562.) postoje dva oblika kolonata. U prvom odnosi sa zemljoposjednikom uspostavljaju se

na temelju slobodno sklopljenog ugovora u kojem su određeni modaliteti njihovih odnosa. Poslije isteka ugovorenog vremena koloni su slobodni od svih obveza. U drugom kolon je zajedno sa svojim potomstvom trajno vezan uz zemlju koju obrađuje. Oni se kupuju ili prodaju zajedno sa zemljom koju obrađuju.

Kolon je osobno slobodan, ali ga ekonomska nužda sili da od zemljoposjednika uzme određenu zemlju na obradu. Na taj način on postaje gospodarski ovisan o zemljoposjedniku kojem je dužan nadoknaditi rentu u obliku dijela proizvoda s tog zemljišta. Uvjeti života i rada kolona vrlo su teški. Veliki dio seljaštva živi u siromaštvu, na rubu gladi. Glad je česta pojava, a pored nje česta su pojava kuga i druge bolesti.

Koncem 18. stoljeća našim krajevima luta Albert Fortis (1741. - 1803.), prirodoslovac (paleontolog, botaničar i mineralog). Na put kreće 1765. godine i ide najprije u Istru. Dalje odlazi u Cres i Lošinj odakle se polako spušta uzduž obale i otoka i dolazi čak do Dubrovnika. Iako prirodoslovac, Fortis proučava život domorodaca, narodne običaje, vjerovanja kao i njihove međusobne odnose. Sva svoja zapažanja piše kao pisma - izvještaje koje šalje ondašnjim profesorima raznih sveučilišta i uglednicima širom Europe. Sve te izvještaje uobličava u jednu knjigu „Put po Dalmaciji“ koju objavljuje 1774. godine u Veneciji.

Knjiga je svojevrsna panorama života i životnih običaja stanovništva na našem mediteranskom području. Posebno je poznato i značajno poglavlje o «Morlacima» (Vlajima) koji nastavaju veliko područje iza primorskih planina. Ovdje Fortis govori o porijeklu Morlaka, njihovim «moralnim» osobinama, njihovim prijateljima i neprijateljima, praznovjerju, ženskoj nošnji, svadbi i svetkovanjima po rođenju i smrti. Opisuje njihova kolibe i pokućstvo. „Unatoč prirodnoj nadarenosti da sve brzo nauče“, Morlaci su oskudnog znanja o zemljoradnji i stočarstvu. Njihova goveda i ovce često trpe od gladi i studeni na otvorenom. Osobina je Morlaka da se uporno drže starih običaja.

Na svojim putovanjima Fortis je obišao sve kvarnerske i zadarske otoke. Ulazi u Zagoru Dalmacije i piše o srednjodalmatinskim otocima i dalje putuje uz obalu do Dubrovnika. Njegove zapise možemo smatrati jedinstvenom i cjelovitom studijom o prostoru našeg Mediterana. Uz prirodoslovne opise područja kojima je prolazio, on je promatrač i zapisničar narodnih običaja, vjerovanja, pjesama i analitičar naravi seljačkog življa krajeva kojima je prolazio.

Mnogo kasnije, bliže našim vremenima, javlja se Rudolf Bičanić (1905. - 1968.) koji nastavlja proučavanje seljaštva. Kao ranije Fortis, i on putuje našim krajevima i bilježi narodni život. Godine 1936. izdaje zbirku svojih putopisnih opažanja u knjizi „Kako živi narod“. U prvom dijelu knjige obrađuje temeljne seljačke probleme: nestašicu vode, teškoće poljoprivrede, posjedovne odnose, vinsku krizu i trgovinu, seljačke kredite i dugove, seljački standard na selu, preživjele narodne običaje i kućne zadruge. U drugom dijelu knjige (iz 1939. godine) zajedno sa suradnicima opisuje pojedina područja kroz koja su putovali. Mnogi drugi pisci u svojim putopisima i beletristici opisuju življenje u našem mediteranskom selu.

2. Mediteransko selo našeg vremena¹

Šezdesetih godina prošlog stoljeća na poticaj FAO organizacije UN-a, po uzoru na jedan projekt istraživanja u Alpama, počinju i kod nas opsežna istraživanja mediteranskog sela.

U mediteranskom selu Hrvatske živi oko 700.000 stanovnika i njihov broj pokazuje stalnu tendenciju smanjenja.

Tablica 1.
Seosko stanovništvo mediteranskog područja (u tisućama)

Područje	1961.	1971.	1981.
Istarsko-riječko	211	188	177
Dalmatinsko	549	501	473
MEDITERANSKO	760	689	650

U opažanom razdoblju broj seoskih stanovnika smanjio se sa 760.000 na 650.000, ili za 14,5%. U Dalmaciji se te tendencije nastavljaju, tako da seosko stanovništvo u 1991. godini pada na 430.696 a u 2001. na 338.888 stanovnika. Tako je selo dalmatinskog područja u četrdeset godina izgubilo čak 271.000 stanovnika. Seosko stanovništvo živi u 1814 naselja, od čega u istarsko-riječkom području 964, a u Dalmaciji 850 sela. U prosjeku u dalmatinskom selu živi 556 stanovnika, a u istarsko-riječkom 182 stanovnika.

Tablica 2.
Distribucija seoskih naselja prema veličini (1981.)
(% naselja)

Područja	Veličina naselja (broj stanovnika)					
	do 100	101-300	301-500	501-1000	1001-2000	2000 i više
Dalm. otoci	33,6	25,6	9,0	12,8	15,4	3,9
Dalm. obala	15,3	38,6	14,9	18,9	10,2	2,1
Dalm. zagora	2,4	23,9	23,6	31,6	15,9	2,6
DALMACIJA	12,3	32,3	17,4	22,8	12,7	2,5
ISTRA/RIJEKA	55,6	29,3	6,7	5,5	2,5	0,4

¹ Ova smo istraživanja sprovodili od 1960-ih do 1990-ih godina. Prošlo je od tada mnogo godina pa ni brojke koje ovdje iznosimo ne bi trebalo shvatiti kao danas zadane vrijednosti, već više kao pokazatelji (ilustraciju) procesa o kojima govorimo. Devedesetih godina ugasio se zavod za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela na Institutu za jadranske kulture u Splitu pak su time, koliko znamo, zamrla sva sistematska istraživanja sela. Šteta.

Veliku grupu seoskih naselja čine tzv. „mala“ naselja - do 300 stanovnika. U dalmatinskom dijelu ona obuhvaćaju 44,6%, a u istarsko-riječkom čak 84,9% svih naselja. Ta mala naselja općenito su najjače zastupljena na otocima, manje na obali i najmanje u zagorskom unutrašnjem dijelu područja. U pravilu, ova su naselja u prostoru nepovoljno smještena, udaljena od značajnijih prometnica i lošije su prometno povezana sa značajnijim centrom. U tim naseljima praktički nema nikakvih pogona nepoljoprivrednih djelatnosti. Poljoprivreda je bila, i ostala, osnovna djelatnost i glavni izvor dohotka stanovništva. Institucije suvremenog društvenog života ovdje su najlošije zastupljene, komunalni standard najniži. Nije onda ni čudno da je odljev stanovništva, pogotovo mlade dobi, najintenzivniji.

U tim „najugroženijim,“ seoskim naseljima u Dalmaciji živi 12,7% ukupnog seoskog stanovništva, a u istarsko-riječkom području čak 41,4%. Životni uvjeti u ovom tipu naselja najteži su pak je i odljev stanovništva ovdje najveći. Ako se uvjeti u skorom vremenu radikalno ne poboljšaju, vrlo je vjerojatno da će se naglašene tendencije nastaviti što će voditi njihovom konačnom izumiranju.

Seoska naselja srednje veličine (301 - 1.000 stanovnika) obuhvaćaju u Dalmaciji 40,2% naselja s 40,8% seoskog stanovništva. U istarsko-riječkom području ona čine 122% naselja u kojima živi 34,9% seoskog stanovništva. U pravilu, ova su naselja u prostoru povoljnije smještena, nalaze se uz prometne saobraćajnice te su prometno i ekonomski bolje vezana uz neki centar razvoja. Udjel zaposlenih (stanovnika u radnom odnosu) ovdje je veći pak su i ekonomski i drugi uvjeti života povoljniji. Zbog svega toga su i tendencije napuštanja sela ovdje slabije izražene.

Velika seoska naselja (1001 stanovnik i više) čine u Dalmaciji 15,2% naselja s 46,5% stanovnika. U istarsko-riječkom području ona čine samo 2,9% naselja sa svega 23,7% seoskog stanovništva. U pravilu su to naselja smještena na pogodnim saobraćajnim pravcima, u blizini većih gradskih centara ili obale. U tim naseljima ili u neposrednoj blizini razvijeni su neki industrijski pogoni. Mogućnosti zapošljavanja su veće pak je i udjel zaposlenog stanovništva ovdje najveći. Obično su prisutne razne institucije kulture, obrazovanja, društvenog standarda te ta naselja vrše funkciju „centralnih“ naselja za niz okolnih manjih seoskih naselja.

Tradicionalno mediteransko selo karakterizira jednostavna socio-ekonomska struktura domaćinstava. Dominantno prevladavaju poljoprivredna domaćinstava u kojima, u pravilu, živi zajedno više generacija (dječja, roditeljska, djedovska) s obiljem radne snage koja ne može naći puno zaposlenje na, redovito, malom gospodarstvu. Gospodarstvo pruža vrlo skromne uvjete za život. Radna snaga (jedini element kojega ima u izobilju) jeftino se iznajmljuje lokalnim „posjednicima“ ili ide na sezonske poslove kad za to postoje mogućnosti. U strukturi naselja nalazimo uz pokojeg „posjednika“ još i seoskog trgovca i zanatliju koji i sami, u pravilu, imaju svoje gospodarstvo. Masovnim odljevom stanovništva iz sela i mogućnostima zapošljavanja radne snage ta se, relativno jednostavna, struktura značajno usložnjava.

Iako su i ranije postojale, sada su se u selu namnožile dvije nove vrlo značajne socio-profesionalne grupe seoskog stanovništva. Uz „poljoprivrednike“ javljaju se sada

„zaposleni“ i „umirovljenici“ kao nosioci značajnih i trajnih prihoda te kao nosioci „prava“ u odnosu na zdravstveno i mirovinsko osiguranje, kreditnu sposobnost i dr. Oni su izmijenili socio-ekonomsku strukturu sela.

Interesantna zapažanja možemo izvesti iz analize grupiranih naselja prema kretanju stanovništva u zadnjih deset godina (1971. - 1981.). Za ovu analizu sva smo naselja podijelili na „regresivna“, ili ona koja su u zadnje desetogodišnjem razdoblju izgubila više od 10% stanovništva, „stagnantna“, koja su izgubila ili dobila do 10% stanovništva i «progresivna», koja su se povećala za više od 10% stanovnika.

Tablica 3.

Tipovi seoskih naselja prema promjenama stanovništva u posljednjih deset godina

Područja	regresivna	stagnantna	Progresivna
Dalmacija			
- % naselja	66,9	26,1	7,0
- % stanovnika	53,3	32,1	14,6
- veličina naselja	423	654	1.109
- Istra-Rijeka			
- % naselja	57,3	29,0	13,7
- % stanovnika	32,2	35,7	32,1
- veličina naselja	102	224	426

Rezultati pokazuju da su čak dvije trećine (66,9%) seoskih naselja u Dalmaciji i više od polovine (57,3%) u istarsko-riječkom području u posljednjih deset godina izgubila više od 10% stanovništva. Ovu grupu u pravilu čine najmanja naselja, dakle ona koja su u prostoru najnepovoljnije smještena, gdje su uvjeti života i rada najnepovoljniji. Dugotrajni odljev stanovništva ovdje je u najvećoj mjeri narušio starosnu strukturu tako da je i odnos mladih i starijih kategorija stanovništva ovdje najnepovoljniji. To se sve odrazilo na opći pad vitalnih i radnih sposobnosti stanovništva, na pad prirodnog prirasta i općenito pad privrednih aktivnosti. Ovdje se najmanje gradi novih stambenih zgrada, gospodarska inicijativa i, općenito, inicijativa razvoja privrednih aktivnosti ili uređenja seoskih naselja ovdje su najslabije zastupljene. Općenito, mogli bismo kazati da se radi o grupi demografsko i privredno najdepressivnijih seoskih naselja. Težina problema proizlazi iz činjenice da upravo u takvim depresivnim sredinama živi polovina (53,3%) seoskog stanovništva Dalmacije i oko trećine (32%) seoskog stanovništva istarsko-riječkog područja.

Stagnantna seoska naselja obuhvaćaju oko četvrtine (26,1%) naselja u Dalmaciji i blizu jedne trećine (29,0%) naselja u istarsko-riječkom području. U pravilu su ta naselja nešto iznad prosječne veličine za svako područje. Prostorni smještaj, povezanost s drugim centrima, uvjeti života i rada općenito su povoljniji.

Progresivna naselja u pravilu su i najveća seoska naselja na području. Čine 7,0% svih naselja u Dalmaciji i 13,7% naselja u istarsko-riječkom području. Ona u pravilu imaju neki industrijski pogon, turistički objekt ili neku drugu organizaciju gdje se zapošlja-

va radna snaga, ne samo iz naselja, već i radna snaga šireg gravitirajućeg područja. Mogućnosti zaposlenja i općenito viši društveni standard čine ova naselja atraktivnim za okolnu seosku sredinu tako da ona privlače okolno seosko stanovništvo.

Veliki dio zaposlenih stanovnika dnevno putuje iz mjesta svog stalnog boravka (sela) u mjesto rada. U Dalmaciji 58,5% a u Istarsko-riječkom području čak 74,2% zaposlenih seoskih stanovnika svakodnevno putuje do mjesta zaposlenja. Prema tome, nepoljoprivreda se širi selom i sve više ga osvaja putem zapošljavanja seoske radne snage. Privredna baza koja zapošljava seosku radnu snagu ne nalazi se u selu. Ona se prvenstveno nalazi u privrednim centrima (gradovima, većim naseljima). U tim centrima radna snaga sela stvara višak vrijednosti, a sa sobom u selo donosi samo dio svog osobnog dohotka (veći dio redovito se troši u centrima).

Očito je da selo ne može zaposliti svu svoju raspoloživu radnu snagu. Poljoprivreda takva kakva jest ne pruža zadovoljavajući dohodak ni nužnu socijalnu sigurnost. Prekobrojna radna snaga u selu jedini izlaz nalazi u zaposlenju u gradovima. A zaposlenja u gradovima u to vrijeme ima u izobilju. Poznata je uzrečica „ako te nitko neće, hoće te Lavčevića poduzeće“². U prvom naletu grad je prihvaćen kao oblik dnevnih migracija. Tamo gdje to prometni uvjeti dozvoljavaju one se i danas u velikoj mjeri odvijaju na isti način. Paralelno s ovima odvija se proces preseljenja seljaka-radnika u grad i postepeno preseljenje i njegove porodice. Taj proces je bio, i danas je ostao, osnovno izvorište rasta gradova.

Svako seosko domaćinstvo autohtonog porijekla ima svoje manje ili veće gospodarstvo. Ono ga obrađuje prema tome koliko je ekonomski motivirano prihodima s tog gospodarstva i prema tome s kolikom ukupnom radnom snagom u domaćinstvu raspolaže. U tu radnu snagu, osim aktivnih članova, treba uključiti i domaćice, djecu, mladež, umirovljenike i uzdržavane članove koji svi, u većoj ili manjoj mjeri, učestvuju u radovima na gospodarstvu. Osim ovih, značajan doprinos radovima na gospodarstvu daju i oni aktivni članovi koji su u radnom odnosu a svoje «slobodno vrijeme» koriste za radove na gospodarstvu.

Ekonomski razvoj otvorio je tradicionalno zatvoreno selo prema globalnom društvu. To otvaranje prema vanjskom svijetu srušilo je onaj vječno prisutan fatalizam - sudbinsku predodređenost u selu rođenih generacija da u selu i poljoprivredi moraju ostati i tu u selu, na zemlji i umrijeti. Taj razvoj otvorio je mogućnost izbora, ostati u selu ili otići, baviti se poljoprivredom ili tražiti nove izvor života unutar sela, van sela ili čak van države. Ta mogućnost izbora, to komuniciranje s ostalim dijelom društva bitno su novi elementi razvoja seoskog društva.

U okviru naznačenih demografskih i socio-ekonomskih promjena u mediteranskom selu posebno se izdvaja pojava „mješovitog“ modela ekonomije, odnosno pojava domaćinstava koje žive na dvojnog dohotku (poljoprivrednom koji dolazi od rada na gospodarstvu i nepoljoprivrednog koji dolazi od radnog odnosa).

² Nekad veliko građevinsko poduzeće u Splitu

Široko rasprostranjen model mješovite ekonomije odigrao je presudnu ulogu u razvoju mediteranskog sela. Preko tog modela u selo dolazi novi dohodak i kupovna moć. Nosioци tog novog dohotka istodobno su nosioци urbanih inovacija na selu. Inovacije se odnose na izgradnju (adaptaciju stare) stambene zgrade, poboljšanje uvjeta stanovanja, opremanje domaćinstva raznim kućanskim strojevima, kupovini automobila. Osobna potrošnja, potrošnja za domaćinstvo značajno je porasla.

Na nivou naselja urbane inovacije usmjerene su prema komunalnom i drugom uređenju naselja. Električna struja već je praktički dovedena do najudaljenijih naselja. Širi se vodovodna mreža, uvodi javna rasvjeta i uređuju se (asfaltiraju) seoski putovi i pristupne ceste do važnijih saobraćajnica. U priobalnim turističkim naseljima izgrađuju se hoteli i kampovi, vikend kuće i naselja, kupališta, uređuju plaže i drugi objekti namijenjeni turizmu.

Prihvaćajući zaposlenje i nepoljoprivredni dohodak seosko domaćinstvo ne raskida radikalno sa svojim gospodarstvom. Domaćinstvu s mješovitim dohotkom daleko je značajniji dohodak izvan gospodarstva jer on dolazi u novčanom obliku, pristiže kontinuirano, donosi kreditnu sposobnost, daje socijalnu sigurnost (kroz socijalno i zdravstveno osiguranje) te daje i stanoviti prestiž u selu. Dohodak s gospodarstva (novčani i prirodni) nije beznačajan. On dolazi kao dobra dopuna dohotku izvan gospodarstva. Tek oba zajedno omogućuju viši standard i veću socio-ekonomsku sigurnost. Zahvaljujući upravo tom dvojnog dohotku dohodak iz radnog odnosa može biti relativno jako nizak.

Još dvije pojave, u okviru razvoja mješovite ekonomije i integracije mediteranskog sela u globalna kretanja privrede i društva, zaslužuju našu posebnu pažnju. Prva je angažiranje gradske radne snage na poslovima u okviru seoskog gospodarstva. Poznata je pojava da radnici zaposleni u gradu povremeno, praznikom, vikendom, za vrijeme godišnjih odmora odlaze na selo da svojim radom pomognu roditeljima i rodbini u obavljanju raznih poslova na njihovom gospodarstvu. Na taj način i radnici iz grada radom na gospodarstvu svojih roditelja, rodbine i prijatelja ostvaruju nekakav, pretežno prirodan, dohodak. Drugi je vid iste pojave da odseljena seoska domaćinstva, dakle sada gradska domaćinstva, imaju svoje gospodarstvo u selu. U svoje „slobodno“ vrijeme, praznicima, vikendom, godišnjim odmorom i drugim zgoda, članovi ovih domaćinstava odlaze na selo i obrađuju svoja gospodarstva. Oni u pravilu imaju tamo svoje kuće, stare porodične zgrade ili vikendice. U Dalmaciji ta domaćinstva čine 18% svih domaćinstava s gospodarstvom i posjeduju 14,3% ukupnih obradivih površina. U istarsko-riječkom području čine 18,5% svih domaćinstava s gospodarstvom i posjeduju 11,5% obradivih površina privatnih gospodarstava. Prema tome, radi se o jednoj raširenoj pojavi. U jednom i drugom slučaju novodoseljeno gradsko stanovništvo zadržava svoje korijene u selu i njeguje odnose sa selom.

Druga je pojava povremenog, tzv. „sezonskog seoskog društva“. Pojava kada praznicima, vikendom, a pogotovo u sezoni godišnjih odmora selo nabuja od pridošlih stanovnika. To su oni koji su vezani za selo svojom rodbinom, svojim posjedom u selu, svojom kućom (starom ili novom) koja im služi za odmor ili prosto turisti koji su u obalnim naseljima došli tražiti odmor i rekreaciju. U to vrijeme u selu sve ključa

od života, buke, mladosti. Sve to sezonsko stanovništvo donosi sobom urbani stil življenja, urbane navike i potrebe. Oni koji imaju svoje posjede donose inovacije u proizvodnji. Kada to razdoblje prođe, građani i turisti vrata se svom poslu u gradu, u selu ostaju starci. Nastupi tišina i selo ponovno zamre u letargično stanje u očekivanju novih praznika, nove sezone.

Svjedoci smo velike građevinske djelatnosti na selu. Podaci popisa stanovništva iz 1981. godine pokazuju da se u dalmatinskom selu 19,2% a u istarsko-riječkom čak 22,1% cjelokupnog stambenog fonda koristi samo povremeno. Stare seoske obiteljske kuće adaptiraju se prema novim - gradskim standardima. Poljoprivredno-proizvodne namjene kuća, dvorišta, gospodarske zgrade gube svoju prvotnu svrhu i podređuju se novim potrebama i standardima. U obalnom - turističkom području podređuju se potrebama smještaja turista. Nove kuće (i čitava nova naselja) ne smještaju se i ne organiziraju kao nekad, u funkciji poljoprivredne proizvodnje. Važna je sada lokacija uz cestu, uz morsku obalu - plažu, borovu šumicu. Nova arhitektura ni po svom obliku, funkcionalnosti ni upotrijebljenim materijalima nema više ništa zajedničkog sa starom arhitekturom. Tradicionalna se arhitektura mediteranskog sela devastira.

Domovinski rat, prijelaz na liberalnu ekonomiju i dugotrajna kriza utjecali su na današnji razvoj sela. Nova se radna mjesta ne otvaraju, a postojeća se gase što je vjerojatno utjecalo na smanjeni pritisak iz sela prema gradu. Kriza se prelila i u ruralni prostor a o posljedicama možemo samo nagađati.

3. Mediteransko selo u prostoru

Tradicionalno seosko društvo obično se definira kao funkcionalno zatvoren sustav koji živi unutar sela kao prostorno organizirane jedinice u kojoj samodovoljnost zajednice dolazi do svog punog izraza. Prostorno izolirana seoska zajednica tijekom vremena izgradila je svojstven način života unutar kojeg zadovoljava sve svoje materijalne i duhovne potrebe. Svoj način života, svoj način „življenja“ seosko društvo materijalizira u svom oruđu za rad u polju, dvorištu i kući, u obliku, načinu izgradnje i organizacije dvorišta i kuće, gospodarskog i stambenog dijela kuća, u razmještanju kuća u naselju, zapravo još ranije, u izboru lokacije za izgradnju kuća i naselja. Zemlja podmiruje sve ili gotovo sve materijalne potrebe te i odnosi prema zemlji i radu na zemlji čine osnovu, izvorište društvene, ekonomske i kulturne nadgradnje te zajednice. U području mediteranskog krša, gdje su erozijskim procesima znatno smanjene površine plodnog tla ili su degradirane njene proizvodne sposobnosti, prisustvo i bonitet plodnih, obradivih površina utjecali su na smještaj naselja, organizaciju proizvodnog prostora. Izbor proizvodnje i njene tehnološke karakteristike u daleko su većoj mjeri uvjetovani baš tim bonitetom. Daleko više nego u plodnijim ravničarskim područjima.

U pravilu, mediteransko se selo nikada ne smješta usred obradivih površina. Ono je obično smješteno na rubovima polja, vrtača ili plodnijih površina. Na takav smještaj sela utjecao je čitav niz faktora, među kojima je težnja da se sačuvaju oskudne

obrađive površine imala svakako odlučujući značaj. Dalje, takav smještaj sela često se poklapa s geomorfološkom granicom između tvrdih krečnjaka i dolomita te flišnih naslaga a to je upravo linija na kojoj se javlja čitav niz manje ili više izvorskih voda. Prisustvo izvorskih voda, čak i manjeg kapaciteta i sezonske naravi, u izrazito sušnim prilikama krša sigurno je bio značajan činilac lokacije naselja. Takvi karakteristični nizovi sela na geomorfološkoj granici lijepo se mogu vidjeti u Sinjskom polju, Konavlima u Poljicima na Mosoru, rečinsko-vinodolskoj udolini i drugdje. Takav smještaj naselja diktiran je i dvojnomo proizvodnom organizacijom prema kojoj su geografski niže smještene plodnije površine služile biljnoj proizvodnji, a krševite, više položene površine obrasle raznim degradacijskim stadijima šume ili pak pašnjaci namijenjene su za ispašu stoke. Takva lokacija naselja omogućila je najracionalnije korištenje obiju vrsta površina time što je maksimalno smanjena opasnost od upada stoke i štete na obradivim površinama.

U unutrašnjem, zagorskom dijelu područja odnosi između površina i obradivog tla s jedne i ispašnih površina s druge strane imale su odlučujući značaj za proizvodnu orijentaciju, na veći ili manji značaj stočarstva u seoskoj ekonomiji. U selima uz rubove kraških polja i većih vrtača gdje postoje veće i izdašnije ispašne površine u poljima uz mogućnost korištenja ispašnih površina na kršu stočarstvo ima veći značaj u ekonomici gospodarstva. Sela s takovom gospodarskom osnovom u pravilu se formiraju u tipu razbijenih sela i to obično u dugačkom nizu koji ide granicom između polja i kraškog zaleđa. Takav uzdužni razmještaj sela omogućio je svakom gospodarstvu najlakši i najbrži pristup njegovim površinama. Ovakav razmještaj racionalizira neophodna kretanja ljudi i stoke na relaciji gospodarsko dvorište - obrađive površine - ispašne površine. „Polje“ sa svojom gospodarskom osnovom predstavlja temeljni razlog lociranja i oblikovanja naselja.

U priobalno-otočnom području more čini sastavni i bitni element prirodne sredine. Morem su došli, na morskoj obali se naselili i tu izgradili najstarija kulturno-gospodarska središta prvi kolonizatori u grčko-rimskom razdoblju. Dva velika migracijska vala koja su došla preko dinarskih planina (seoba naroda i migracija pred Turcima) došla su do pred jadransku obalu ili su je prešli i naselili otoke. Sama obalna linija u prvim naletima došljaka nije predstavljala posebno atraktivne lokacije za naselja. Morska je površina novonadošlim stočarima predstavljala neproduktivnu pa zato i neinteresantnu površinu. Naseliti se na samoj obali značilo je, u pravilu, položiti naselje izvan gospodarskih površina. U tim burnim i nesigurnim vremenima naseliti se tamo značilo je izložiti se opasnostima raznih vojnih i gusarskih pohoda. Sigurnost su pružali jedino utvrđeni gradovi. Zbog toga su i nova naselja nastajala na udaljenijim položajima, iznad obale. Tek kasnije, postepenim smirivanjem prilika, počelo je postepeno spuštanje na obalu, na dno kakve uvale sakrivene od pogleda s mora i zaklonjeno od nevremena, oko vlastelinskih utvrđenih ljetnikovaca.

Prirodna osnova tih naselja različita je od onih u zagori. Zemljišno-klimatske prilike orijentirale su proizvodnju na vinogradarstvo i maslinarstvo a relativno lak transport morem dao je toj proizvodnji već vrlo rano tržišni karakter. Pašnjačkih je površina malo i vrlo su oskudne tako da nema uvjeta za značajniji razvoj stočarstva. Uzgaja se sitna stoka za podmirenje potreba domaćinstva. More kao vrlo pogodan promet-

ni medij utjecao je na razvoj brodogradnje. Pomorstvo postepeno pruža sve veće mogućnosti zaposlenja, širi horizonte, daje mogućnost da se upozna duhovna i materijalna kultura «dalekih» krajeva i predstavlja kanal putem kojeg u selo vrlo brzo dolaze nove ideje. Ribarstvo se u početku razvija kao jedna dodatna djelatnost s ciljem da se upotpuni i onako oskudna ishrana animalnim bjelančevinama te i danas za selo i seosko stanovništvo čini jednu široku skaldu interesa: od rekreacije, sporta, hobija do profesije. Zahvaljujući moru u selu se vrlo rano stvara jedan kontingent stanovništva koji se sve više odvajala od poljoprivrede kao osnovnog (jedinog) izvora za život dok se jedan njegov dio potpuno ne odvoji od poljoprivrede (ribari, pomorci). Na taj se način u seoskoj sredini ovog područja vrlo rano, daleko ranije nego u zagorskom, formira tip seljaka „nepoljoprivrednika“.

Sela ovog područja redovito su zbijenog tipa. Kuće kao da su nalijepljene jedna uz drugu a između njih se provlače uske i strme uličice često ispresjecane stepeništem. Kuće su obično jednokatne, razvile su se od negdašnjih prizemnica. U prizemlju su smještene gospodarske prostorije namijenjene pravljenju i čuvanju vina. „Konoba“ obično zauzima cijelu podrumsku prostoriju kuće. Pod je od nabijene zemlje ili popločan kamenom. Na kat, gdje se nalaze stambene prostorije, obično se ide vanjskim kamenim stepeništem preko kamenog balkona, „sulara“, koji nadsvođuje ulaz u prizemnu konobu. Stoka je redovito smještena u posebnim malim kućicama, „tezama“, u krugu dvorišta. Kako su naselja postepeno rasla, postupno su se prvotne zgrade nadograđivale i popunjavale prazan prostor između kuće tako da su i gospodarska dvorišta malena a površine okućnice, vrtova, sitne i zbijene. Čitav transport proizvoda i druge robe odvija se prtećom stokom, mazgama, mulama, magarcima, pa zbog toga ulice i dvorišta mogu biti tako tijesni.

Ova sveopća zbijenost obalnih naselja pogodovala je razvoju vrlo bliskih i čestih kontakata među stanovništvom sela, razvoju osjećaja zajedništva što čini jedan bitan sociološki element obalnih naselja. Život, onaj javni a dobrim dijelom i obiteljski, odvija se vani - u dvorištu, na ulici, pijaci, što daje poseban karakterističan „mediteranski“ pečat ovim naseljima. Osjećaj zajedništva manifestira se u ustaljenom običaju kolektivnoga rada na nizu općih komunalnih objekata (izgradnji i održavanju seoskih i poljskih putova, javnih zajedničkih bunara) i kolektivnog korištenja nekih proizvodnih i uslužnih objekata (presa za ulje, pecara za rakiju, krušne peći i sl.).

Centar naselja predstavlja obično prostor oko crkve, „pijaca“, koji često čini organsku cjelinu s obalom, „rivom“. To je uobičajeno sastajalište starijih i omladine, mjesto održavanja organiziranih skupova. Čitavo je naselje skoro redovito orijentirano prema tom centru iz kojega se zrakasto penju osnovne seoske saobraćajnice.

Prirodna osnova i u skladu s njom gospodarska osnova sela priobalno-otočnog područja utjecala je na uređenje okolnog proizvodnog prostora. Na krševitom nagnutom terenu čovjek je postepeno stvorio i meliorirao obradive površine. Visoke nakupine kamenja, „gomile“, ograde, pristave, terase svjedoče o enormno velikom uloženom trudu našeg obalno-otočnog seljaka (težaka) da stvori i očuva komadićak plodnog tla. Svjedoče o njegovom graditeljsko-inženjerskom umijeću, dajući čitavom pejsažu sasvim određeni kolorit. Veličina parcela, terase, prilagođena je ljudskoj radnoj

snazi jer se čitava obrada vrši isključivo ručno. Poljski putovi redovito se krivudavo provlače između parcela ograđenih suhozidom, uski su i strmi. Njima može prolaziti samo čovjek i prteća stoka kojom se praktički vrši čitav transport. Kao što čitava proizvodnja počiva na ručnoj radnoj snazi tako su i obradive površine po svojoj veličini, dimenzijama, kao i poljske komunikacije, podešene snazi čovjeka i njegove stoke.

Između niza činilaca koji su utjecali na formiranje tradicionalnog sela, njegovog graditeljstva, uređenja naselja i proizvodnog prostora, koji su utjecali na formiranje njegovih društvenih odnosa, običaja, kulture i umjetnosti, prirodna je osnova imala svakako veliko značenje. Na tim razlikama u prirodnoj osnovi između priobalno-otočnog i zagorskog sela zasnivaju se razlike između ovih dviju sredina. Zajednička im je njihova tradicionalnost, njihova zatvorenost, inertnost. Ali kada se ta zatvorenost pod utjecajem gospodarskog razvoja razbije, kada izolaciju zamjeni sve intenzivnija komunikacija s ostalim dijelom društva, onda se raspada i tradicionalno seosko društvo, onda i utjecaj prirodne sredine poprima svoj drugi smisao.

Literatura

1. Defilippis, J. (1971). *Strukturne promjene u selu mediteranskog područja Jugoslavije*. Split: Institut za jadranske kulture i melioraciju krša.
2. Defilippis, J. (1974). Poljoprivreda i selo u društvenom razvoju jadranskog područja SR Hrvatske. *Agronomski glasnik*, Zagreb.
3. Defilippis, J. (1980). Poljoprivreda mediteranskog područja SR Hrvatske i mogućnosti njenog valoriziranja. *Agronomski glasnik*, br. 5.
4. Defilippis J. (1980). Mogućnosti razvoja proizvodnje i oblici integracije mediteranske poljoprivrede. *Ekonomika poljoprivrede*, br. 10-11.
5. Defilippis J. (1984). *Strukturne promjene u selu i poljoprivredi mediteranskog područja*. Jugoslavenski centar «Edvard Kardelj».
6. Defilippis, J. (1992). *Tendencije i dileme razvoja sela i poljoprivrede obalnog područja*. Split: Radovi Ekonomskog fakulteta.
7. Defilippis J. (1992). Uloga poljoprivrede i sela u razvoju obalnih područja Hrvatske. *Sociologija sela*, br. 115/116.

Josip Defilippis

former employee of Institute for Adriatic Crops and Karst Reclamation, Split, Croatia

Croatian Mediterranean Village through Centuries

Abstract

The first part of the paper is about old sources which describe rural life and use of rural space in the past. The statutes of coastal communities from 13th and 14th century talk about basic social relations in rural space. The colonat, a specific system of social and production relations was established and developed. Much later, various travel writers tell us about life, customs and relations in the village. One should single out Albert Fortis and, closer to our time, Rudolf Bičanić.

In the second part of the paper, we look at modern times research. In the 1960s, on the initiative of the FAO of the United Nations and based on a research project in the Alps, extensive research of the Mediterranean village started in our country. Here we mention only a few facts about the social relations and development processes in the Mediterranean village of Croatia after World War II.

In the end, we look at some basic features of the Mediterranean village as a settlement, its position in space and its development.

Key words: Croatian Mediterranean village, historical overview, modern times, location in space, development.